

Jerzy Rohoziński

<https://orcid.org/0000-0003-4835-701X>

Ośrodek Badań nad Totalitaryzmami Instytutu Pileckiego

Sowiecka propaganda i orientalizujące stereotypy podczas „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”. *Casus* Uzbeków w obwodzie kirowskim

Zarys treści: W artykule podjęto próbę przeanalizowania kontekstu historycznego dokumentów archiwalnych z drugiej połowy 1943 r., w których można odnaleźć ślady teorii spiskowych głoszących, że uzbecy robotnicy zmobilizowani na tyły frontu handlowali jakoby swoimi racjami żywnościowymi.

Outline of content: The article analyses the historical context of archival documents from the second half of 1943. These documents reveal traces of conspiracy theories suggesting that Uzbek workers mobilised to the rear of the front were allegedly trading their food rations.

Słowa kluczowe: sowiecka propaganda wojenna, sowiecka „przyjaźń narodów”, mitologia „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”, stereotypy dotyczące mieszkańców Azji Centralnej, „wyobrażona wspólnota” Związku Sowieckiego

Keywords: Soviet military propaganda, Soviet “Friendship of Nations”, “Great Patriotic War” mythology, stereotyping Central Asians, “imagined community” of the Soviet Union

„Jedna wielka ojczyzna – od Karpat do Fergany”

Jak twierdzi wielu badaczy sowieckiej Azji Centralnej, punktem zwrotnym i kluczowym czynnikiem w głębszej integracji miejscowych muzułmanów z „wyobrażoną wspólnotą” Związku Sowieckiego okazała się „Wielka Wojna Ojczyźniana”. Sowieckie władze wojskowe zmobilizowały bowiem wszystkie dostępne w republikach środkowoazjatyckich zasoby administracyjne i kulturowe do przeprowadzenia zakrojonej na szeroką skalę i skutecznej kampanii propagandowej skierowanej do miejscowych mężczyzn w wieku poborowym¹. W oczach Józefa Stalina

¹ Boram Shin, *Red Army Propaganda for Uzbek Soldiers and Localised Soviet Internationalism during World War II*, „Soviet & Post-Soviet Review” 42 (2015), no. 1, s. 39–63.

i sowieckiego kierownictwa miejscowy islam, podobnie jak prawosławie, jawił się jako potencjalny wehikuł mobilizacji patriotycznej. Wielu muzułmańskich duchownych zostało po ataku Niemiec na ZSRS wypuszczonych z więzień i łagrów. Niektórzy uznali, że jest to odpowiedni moment do zmanifestowania swojej lojalności wobec państwa sowieckiego, czego wyraźnie oczekiwał od nich Stalin. Naczelnym propagandzistą został baszkirski mufti Ufy Abdurrahman Rasulajew. Wzywał on wiernych do modlitwy w meczetach za zwycięstwo Armii Czerwonej i ostrzegał, że Adolf Hitler pragnie „unicestwić religię islamu”. Wtórowała mu prasa sowiecka rozpisująca się o rzekomych okrucieństwach niemieckich wobec muzułmanów na Krymie. Islam został także reaktywowany instytucjonalnie w postaci podzielonych terytorialnie Duchowych Zarządów Muzułmanów, biurokratycznych ciał powołanych jeszcze w czasach carskich na wzór Świętobliwego Synodu Rządzącego dla Cerkwi Prawosławnej i zlikwidowanych potem przez bolszewików. Przewodniczący Rady ds. Kultów Religijnych Iwan Polianski starał się też przeformować projekt utworzenia „Wspólnego Ośrodka Administracyjno-Konsultacyjnego dla Muzułmanów ZSRR” w Moskwie o kompetencjach koordynacyjnych i medialnych wobec wszystkich Zarządów, ale napotkał sprzeciw władz Turkmeńskiej SRR i Tadżyckiej SRR (chciały one dwóch osobnych ośrodków dla szyitów i sunnitów) oraz Klimienta Woroszyłowa i instytucja ta nigdy nie powstała².

Na czele Duchowego Zarządu Muzułmanów Azji Środkowej i Kazachstanu (SADUM) stanął uzbecki mufti Iszan Babachan, wywodzący się podobnie jak Rasulajew z szanowanego rodu sufickich szejków z bractwa *nakszbandijja*, które obsadziło struktury instytucji. Pozostała ona zresztą zdominowana przez Uzbeków i uzbeckojęzyczna. Babachan podczas zgromadzenia (*kurultaju*) założycielskiego SADUM 20 października 1943 r. wezwał wszystkich muzułmanów Azji Centralnej, by „przyłączyli się do innych narodów Związku Radzieckiego w prowadzeniu wielkiej wojny przeciw faszystowskiemu mordcom”. Mówił też, że „Związek Radziecki od początku stał się ojczyzną jego narodów” i przytaczał hadis, w którym Prorok miał powiedzieć, że „miłość do Ojczyzny jest częścią wiary”. Podkreślił też, że wojna przeciw nazistom jest świętą wojną islamu (*dżihad, gazawat*), a „każdy muzułmanin, który poświęci się dla Boga na drodze religii jest męczennikiem (*szahid*) i każdy, kto tylko zabije przekłętą i podstępny wroga jest bojownikiem za wiarę (*mudżahid, gazi*)”³. Niewykluczone, że w jakiejś mierze stanowiło to odpowiedź na nazistowską propagandę wobec sowieckich muzułmanów, szerzoną w gazecie

² D. Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, Cambridge, MA–London 2014, s. 174 i n.; W.A. Achmadullin, *Diejatielnost' organow gosudarstwiennogo upravlienija SSSR i rukowoditieliej duchownych upravlienij muzułman po sozdaniu wsiesojuznogo musulmanskogo centra*, „Włast” 8 (2015), s. 155–158; GARF, f. R-6991, op. 3, d. 44, l. 78–82, cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020).

³ Cyt. za: D.W. Muchetdinow, W.A. Achmadullin, Ż.W. Achmadullina, *Patriotczeskije obraszczenija rukowoditielej sowietskich musulman k jedinowiercam w gody Wielikoj Otieczestwiennoj wojny*, „Minbar. Islamic Studies” 13 (2020), no. 2, s. 314.

„Gazawat”, wydawanej po rosyjsku i w językach kaukaskich. Babachan nie pominął także kwestii „patriotyzmu tyłów”, wzywając do ofiarnej pracy w sowchozach, kołchozach i fabrykach na rzecz armii. Prosił także, by każdego dnia muzułmanie odmawiali modlitwę (*namaz*) za „zwycięstwo od Boga”, dla setek i tysięcy żołnierzy „naszej Armii Czerwonej, która bez wytchnienia, wyzwala wsie i miasta”. Co ciekawe, odmalowując niebezpieczeństwo, jakie grozi radzieckiemu islamowi ze strony nazistów, straszyl wiernych perspektywą sponiewierania i profanacji świętych miejsc i grobów (*mazar*). W okresie antyreligijnej kampanii Chruszczowa wydał natomiast orzeczenie (fatwę), że pielgrzymowanie do tychże miejsc jest niezgodne z naukami „prawdziwego” islamu⁴.

Nie wiemy, jaki był realny zasięg i efekt tej odezwy, ale z całą pewnością w 1943 r. komisje wojskowe w Azji Centralnej porzuciły dotychczasową praktykę nieufności do muzułmańskich poborowych i zaczęły ich masowo wysyłać na front. Uzbekistan i sąsiedni Kazachstan pod względem bezwzględnej liczby poległych na froncie zajęły wśród republik odpowiednio czwarte i piąte miejsce, a ich mieszkańcy zyskali prawo do partycypowania w aurze heroizmu „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”⁵. Wojenna propaganda sowiecka w Armii Czerwonej zachowała jednak maksymalną wstrzemięźliwość wobec przywoływania retoryki muzułmańskiego *dżihadu* do podnoszenia ducha bojowego żołnierzy. Podkreślano raczej „braterstwo narodów ZSRS” i w tym duchu nagłaśniano przypadki bohaterstwa żołnierzy z Azji Centralnej⁶. W takim właśnie duchu prowadził już jesienią 1942 r. swoją „korespondencję wojenną” na łamach *Krasnej Zwiezdy* Ilia Ehrenburg:

Uzbecy [...] walczą o pradawne miasto rosyjskie Rzew, bo przecież dla nich też jest to miasto rodzinne. Widziałem rosyjską wieś nad Wołgą, wyzwoloną przez Uzbeków. [...] Razem z innymi narodami naszej ojczyzny bronią życia, swobodnego oddechu, chleba, marzeń i wolności. [...] Wśród obrońców Leningradu jest wielu Uzbeków. [...] A taki żołnierz Tasztamirow dzielnie walczy o naszą północną stolicę i mówi: „Nie oddamy Leningradu przeklętym Niemcom. My Uzbecy jesteśmy przyjaciółmi Rosjan. Nasza przyjaźń jest solidna, jak skały mojego rodzinnego Pamiru. [...] Starzy ludzie i dzieci w rozkwitającym Uzbekistanie wiedzą: jeśli Niemiec nie rabuje ich wsi, to tylko dlatego, że Rosjanie i Ukraińcy, Kazachowie i Tatarzy, daleko na zachodzie, odpierają ataki złego wroga. [...]

⁴ J. Eden, *A Soviet Jihad against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 59 (2016), s. 237–264; B. Babadžanow, *O fetwach SADUM protiv 'nieislamskich' obyczajew*, w: *Islam na postsowieckom prostranstwie. Wzgliad iznutri*, wyd. A. Małaszenko, M. Brill Olcott, Moskwa 2001, s. 65–78; D. Motadel, *op. cit.*, s. 290–300; B. Babadžanow, M.B. Ołkott, *SADUM*, w: *Islam na tierrotorii bywszej Rossijskoj Imperii. Enciklopediczeskij słowar'*, t. 4, Moskwa 2003, s. 69–72.

⁵ R.J. Carmack, *Kazakhstan in World War II. Mobilization and Ethnicity in the Soviet Empire*, Lawrence, KS 2019, s. 19–22, 153.

⁶ K. Feferman, *Between 'Non-Russian Nationalities' and Muslim Identity: Perceptions and Self-Perceptions of Soviet Central Asian Soldiers in the Red Army (1941–45)*, w: *Combatants of Muslim Origin in European Armies in the Twentieth Century. Far from Jihad*, ed. X. Bougarel, R. Branche, C. Drieu, London 2017, s. 121–136.

Fergana jest zielona, zielona jak raj. Nabrzmiałe winogrona oblewają się sokiem radości. Śnieg pól bawełnianych obiecuje bajeczne bogactwo. Uroki życia, gorące słońce i zimna woda, okrągłe melony, jabłka, owce jak chmury. Wszystko tam jest stworzone dla szczęścia. [...] A my mamy jedną wielką ojczyznę – od Karpat do Fergany⁷.

Jakkolwiek propagandowy charakter takich tekstów, jak ten, wydaje się oczywisty, historycy są raczej zgodni, że sam udział w wojnie na wiele sposobów oddziaływał na młodych mężczyzn z odległych obszarów Azji Centralnej, którzy służyli w Armii Czerwonej. Uzbekcy, kazachscy i turkmeńscy żołnierze nauczyli się języka rosyjskiego i dostosowali się do sowieckiej kultury frontowej, w tym wojennej praktyki pisania listów do nieznanym dziewcząt. Tkwiły w tym także korzenie późniejszego zjawiska: w okresie powojennym Armia Czerwona zaczęła pełnić rolę instytucji edukującej, socjalizującej, kształtującej postawy sowieckiego patriotyzmu wśród muzułmanów Azji Centralnej, a także integrującej ich ze społeczeństwem sowieckim. Jeśli zaś chodzi jeszcze o samą wojnę, dodatkowo ogromny wpływ na rzeczywistość społeczną sowieckiej Azji Centralnej miała adopcja ewakuowanych sierot z europejskiej części ZSRS przez miejscowe rodziny muzułmańskie⁸.

Uzbekcy w obwodzie kirowskim: symulanci, spekulanci, ludzie obcy kulturowo

Przywołana wcześniej, kreowana na potrzeby propagandowe, rzeczywistość „frontowego braterstwa” mocno kontrastuje jednak z wyłaniającym się z sowieckich dokumentów obrazem rosyjskiej nieufności do Uzbeków podbudowanej teoriami spiskowymi. W niniejszym tekście odwołam się do archiwalnych dokumentów okręgowego komitetu partyjnego w Kirowie (obecnie w Federacji Rosyjskiej) z drugiej połowy 1943 r., starając się także ukazać ich szerszy kontekst społeczno-historyczny: pojawiające się w nich stereotypy mają bowiem zarówno swoją prehistorię w epoce przedrewolucyjnej, jak i kontynuację w późnym ZSRS⁹. Notatka z sierpnia 1943 r. opisuje sytuację 2170 Uzbeków i Turkmenów (z czego 895 to Uzbekcy, reszta to Turkmeni) zmobilizowanych do pracy w przemyśle, na kolei i w budownictwie

⁷ I. Ehrenburg, *Uzbeki*, „Krasnaja Zwiozda” (20 X 1942), nr 247.

⁸ M. Kamp, *The New Woman in Uzbekistan. Islam, Modernity, and Unveiling under Communism*, Seattle–London 2006, s. 222; Sh. Keller, *Russia and Central Asia. Coexistence, Conquest, Convergence*, Toronto 2020, s. 205–206; E. Marat, *The Military and the State in Central Asia. From Red Army to Independence*, London 2010, s. 29–31; M.E. Tasar, *Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan*, „Cahiers du Monde russe” 52 (2011), no. 2–3, s. 387–404.

⁹ Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej Obwodu Kirowskiego (obecnie Centralne Archiwum Państwowe Obwodu Kirowskiego), f. 1209, op. 9, d. 101, l. 79–84, Sprawka o materialno-bytowym i politycznym obsłużaniu uzbeków i turkmenów, rabotajuszczich v predprijatach w Kirowskiej oblasti, 23.08.1943, raport komisji ds. kontroli specjalnej z 26.10.1943 r., l. 107–109.

na terenie obwodu (*oblasti*) kirowskiego Rosyjskiej FSRR, wymieniając nadużycia i niedociągnięcia ze strony miejscowego kierownictwa. Zarzuca się tam również władzom rejonowym Uzbekkiej i Turkmeńskiej SRR, że „zlekceważyły” (*niese-riozno otnieslis*) sprawę wysłania zmobilizowanych Uzbeków i Turkmenów do poszczególnych obwodów północnej części Rosji, nie zapewniły im odpowiedniej ilości ciepłej odzieży i obuwia, nie poddały ich badaniom lekarskim, co spowodowało, że wielu z nich zachorowało i nie było zdolnych do pracy. Niezależnie od zasadności samych zarzutów, z notatki wyłania się również obraz dwóch równoległych światów i zupełnie różnych kultur, obraz bardzo daleki od propagandowych wizji sowieckiej jedności w obliczu wojny. „Absolutna większość Uzbeków i Turkmenów nie potrafi czytać i pisać (*niegramotnyje*), w ogóle nie zna języka rosyjskiego, reprezentuje niski poziom rozwoju cywilizacyjnego (*nizkij kul’turnyj urowien*), jest oddana swoim bytowym nawykom” i pod tym względem znacznie różni się od innych robotników. Na przykład odmawiają oni spożywania wielu potraw przygotowanych w stołówce, nie lubią chodzić do łaźni, zmieniać bielizny, nie używają łyżki, a zupę piją z miski. Panuje wśród nich niezdrowy stan „świadomości moralno-politycznej” (*moral’no-politiceskoje sostojanie*), w wyniku czego próbują oni za wszelką cenę unikać pracy i symulują choroby, byle tylko wrócić do domu¹⁰. Ponadto starają się oni usilnie grupować się w osobnych barakach, tak by mieszkać oddzielnie od robotników rosyjskich, a w oczach Rosjan Uzbeki i Turkmeni mają „brud w barakach” i „nie przestrzegają higieny”. Z zarzutów tych wyłania się więc właściwie obraz dwóch równoległych i wzajemnie obcych kulturowo przestrzeni¹¹. W dokumentach natrafiamy też na elementy teorii spiskowej, która służyła zresztą władzom lokalnym jako wyjaśnienie własnych nadużyć. Czytamy np. o jednym z miejscowych sekretarzy organizacji partyjnej na stacji kolejowej, gdzie pracowali Uzbeki, który wespół z lokalnym „aktywem robotniczym” twierdził, że muzułmańskim robotnikom „niczego nie brakuje, każdy trzyma po kilka tysięcy rubli, handlują oni swoimi racjami żywnościowymi (*połączonnyje produkty oni prodajut*) i celowo doprowadzają się do stanu wyczerpania (*umyszlenno siebja istoszczajut*), aby szybciej wrócić do domu”¹².

Zarzuty te w jakiejś mierze stanowiły przedłużenie sytuacji w Uzbekkiej SRR. Na początku lat czterdziestych z Taszkontu do centrali donoszono o nasilających się kradzieżach artykułów spożywczych, tekstylnych i przemysłowych, defraudacjach w państwowej sieci handlowej, o nadużywaniu majątku państwowego i kolchozowego oraz o ostentacyjnej konsumpcji, co było zapewne wyrazem wzajemnych animozji, walk frakcyjnych i rywalizacji Uzbeków z Rosjanami w Prezydium Komitetu Centralnego (KC) Uzbekkiej Partii Komunistycznej. Według sprawozdania Komisji Kontroli Partyjnej z 1941 r. na temat sytuacji w Prezydium KC

¹⁰ *Ibidem*, l. 79.

¹¹ *Ibidem*, l. 80.

¹² *Ibidem*, l. 82.

Uzbeckiej Partii Komunistycznej panowały „niezdrowy klimat” i ostra rywalizacja „między Rosjanami i Uzbekami”. Drugi sekretarz Uzbeckiej Partii Komunistycznej Aleksander Kudriawcew oskarżał uzbeckie kierownictwo o malwersacje, kradzieże i koncentrację władzy (zarzuty pojawiające się wtedy również w innych republikach sowieckich). Warto natomiast zauważyć, że Stalin w latach czterdziestych często stawał po stronie uzbeckich przywódców przeciwko Rosjanom wysyłanym przez Kreml do republiki, a uzbeckie kierownictwo miało dość dużą swobodę w doborze kadr partyjnych i administracyjnych. Kiedy np. w 1943 r. pierwszy sekretarz Uzbeckiej Partii Komunistycznej Usman Jusupow raportował do Moskwy o nasilających się kradzieżach artykułów spożywczych, tekstylnych i przemysłowych oraz o malwersacjach w sieci handlowej, proponując wszczęcie procedur śledczych NKWD (tzw. trojki) na miejscu, Wiaczesław Mołotow i Anastas Mikojan zaprotestowali, proponując, by sprawa trafiła do ogólnozwiązkowego prokuratora generalnego, ale Stalin stanął po stronie uzbeckiego przywódcy¹³.

Rozumiał on doskonale, że w obecnej sytuacji nie można sobie pozwolić na antagonizowanie uzbeckiego kierownictwa. W odpowiedzi na katastrofalne straty kadrowe Armia Czerwona rozpaczliwie potrzebowała nowych ochotników i poborowych z terenów całego Związku Sowieckiego. Tymczasem raporty partyjne z Taszcentu wytykały Uzbekom unikanie poboru do wojska, wyrażając obawę, że nie rozumieją oni w ogóle potrzeby obrony odległych granic ZSRS i że mogą stanowić słabe ogniwo w ogólnosowieckim systemie obrony. Ponieważ niemieckie bomby nie spadały na terytorium Azji Centralnej, funkcjonariusze partyjni uważali również, że lokalni mieszkańcy nie wykazywali takiego zrozumienia dla zagrożenia, jak np. mieszkańcy Kijowa, Moskwy czy Leningradu albo ukraińscy i białoruscy kołchoźnicy. Owszem, w późnej fazie wojny znaczna część nowych młodych żołnierzy Armii Czerwonej pochodziła z Uzbekistanu i innych republik Azji Centralnej. Zanim jednak wielu żołnierzy z Azji Centralnej trafiło na front, wielu ich rodaków zostało przymusowo przeniesionych do fabryk w głąb Rosji. Mobilizacja młodych mężczyzn z republik środkowoazjatyckich do batalionów pracy stworzyła niebezpieczną analogię do poprzedniej wojny i wybuchu powstania tubylców w sierpniu 1916 r., kiedy władze carskie starały się nieudolnie przeprowadzić rekrutację młodych mężczyzn do prac na tyłach frontu¹⁴.

¹³ N. Norling, *Party Problems and Factionalism in Soviet Uzbekistan. Evidence from the Communist Party Archives*, Washington–Stockholm 2017, s. 50–52.

¹⁴ P. Stronski, *Tashkent. Forging a Soviet City, 1930–1966*, Pittsburgh 2011, s. 75–77. Na temat powstania 1916 r. zob. np.: R.A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867–1917. A Study in Colonial Rule*, Berkeley 1960, s. 274–293; E.A. Allworth, *The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to the Present. A Cultural History*, Stanford, CA–Washington, DC 1990, s. 160; O. Caroe, *Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism*, London–New York 1953, s. 101; B. Hayit, *Turkestan im XX. Jahrhundert*, Darmstadt 1956, s. 29; D. Brower, *Kyrgyz Nomads and Russian Pioneers: Colonization and Ethnic Conflict in the Turkestan Revolt of 1916*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 44, (1996), Nr. 1, s. 41–53.

Lojalność peryferii w sytuacji kryzysowej

Peryferyjność Uzbekistanu i sowieckiej Azji Centralnej w przededniu wybuchu II wojny światowej jest wciąż przedmiotem debaty wśród badaczy¹⁵. Należy pamiętać, jak przebiegał podział terytorialny (*razmieżewaniye*) Azji Centralnej. Opierał się on na założeniu, że trzy główne narodowości regionu (Uzbecy, Turkmeni i Kirgizi, czyli w ówczesnej nomenklaturze Kazachowie) co prawda nie osiągnęły jeszcze odpowiedniego stadium rozwoju polityczno-gospodarczego, ale utworzenie „skrojonych na miarę” jednostek etnoterytorialnych proces ten znacznie przyspieszy. W czerwcu 1924 r. zebrała się specjalna komisja *Orgbiuro* KC Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików), by dokonać delimitacji terytorialnej nowych republik w dawnym Kraju Turkiestańskim. Zostały wtedy jednak wytyczone granice tylko dwóch republik: właśnie Uzbekistanu i Turkmenii, jako najbardziej obiecujących „projektów” pod względem narodowościowym i ekonomicznym. Uzbeków i Turkmenów jako „narody *in spe*” wytypowano do uprawiania bawełny¹⁶. Takie były wówczas oczekiwania bolszewickiego kierownictwa. Jak zweryfikowała je późniejsza rzeczywistość? Historycy są zgodni co do tego, że w okresie przedwojennym większość mieszkańców Azji Centralnej wciąż pozostawała raczej nieobeznana z głównymi założeniami ideologii marksistowsko-leninowskiej i słownictwem bolszewicko-stalinowskim. Tyle tylko, że to samo można by zapewne powiedzieć o mieszkańcach innych obszarów ZSRS. Jeśli zaś środkowoazjatycka nomenklatura była wówczas jeszcze często określana przez europejskich bolszewików – traktujących ich jako „komunistów drugiej kategorii” – jako „polityczni analfabeci”, to wniosek płynie stąd raczej następujący: takie cywilizacyjne stereotypy stanowiły oręż w wewnątrzpartyjnej i frakcyjnej rywalizacji. Z pewnością jednak zarzuty tego typu nie brały się znikąd. Mimo szermowania hasłami „walki z analfabetyzmem” szkolnictwo powszechne w Uzbekkiej i Turkmeńskiej SRR pozostawało przecież wciąż na bardzo rudymenarnym poziomie, a niewielu środkowoazjatyckich muzułmanów znało w ogóle język rosyjski. Dostępne materiały archiwalne sugerują też, że uzbeckie i turkmeńskie życie społeczne do 1941 r. zmieniło się w znacznie mniejszym stopniu, niż chciała to przyznać Moskwa, mimo że wcześniej przeprowadzono wiele (choć raczej chaotycznych) kampanii propagandowych wymierzonych w lokalne tradycje, które wszakże jednocześnie z powodzeniem wspierały nową uzbecką i turkmeńską tożsamość narodową. Sytuacja po ataku hitlerowskich Niemiec na ZSRR uczyniła z Azji Centralnej może nie tyle odległe peryferie terytorialne (zajęcie zachodnich

¹⁵ Omówienie debaty zob. S. Abashin, *Soviet Central Asia on the Periphery*, „Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History” 16 (2015), no. 2, s. 359–374.

¹⁶ I. Zielenski, I. Warejkis, *Nacjonalno-gosudarstwiennoje razmieżewanie Sriedniej Azii*, Taszkent 1924; F. Hirsch, *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca–London 2005, s. 70–98, 160–175; A. Khalid, *Making Uzbekistan. Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*, Ithaca–London 2015, s. 257–290.

kresów ZSRR przez Niemców, ewakuacja, mobilizacja itp.), co pozostawiła jej status odległych peryferii kulturowych. W pierwszych miesiącach po ataku hitlerowskich Niemiec na ZSRR Armia Czerwona była jeszcze instytucją w przeważającej mierze słowiańską. Uzbegy przywódcy partyjni wyrażali zaniepokojenie, że „wojna w Taszkencie jest mało odczuwalna”, a miejscowa ludność narzekała na słabe zaopatrzenie w chleb, pozostając w próżni informacyjnej dotyczącej tego, co faktycznie dzieje się w pozostałych częściach Związku Sowieckiego. Taka sytuacja mocno sprzyjała odradzaniu się różnych teorii spiskowych. Dodatkowo wśród obywateli sowieckich ewakuowanych z zachodniej części kraju do Taszkentu i Azji Centralnej zaczynały krążyć różne plotki, które trafiały także do miejscowej ludności¹⁷. Deficyt informacji sprawiał, że ludzie przebywający w Taszkencie, zarówno rdzenni mieszkańcy, jak i ewakuowani bądź wcześniej deportowani, nie ufając do końca informacjom przekazywanym przez państwo, byli zdani na łaskę plotek, takich jak np. paniczne doniesienia o rychłym ataku na Uzbekistan w celu przekształcenia go w kolonię brytyjską. W tych dniach tradycyjna sowiecka obsesja na punkcie tajemnicy, spotęgowana sytuacją wojenną, zderzyła się nie tylko z koniecznością informowania ludności o tym, co dzieje się w odległych regionach przygranicznych, ale także z pilną potrzebą budowania społecznego poparcia dla wojny¹⁸.

Ewakuacja wzmagala też wzajemną nieufność między przybyszami a miejscowymi Uzbekami. Komunikaty partyjne donosiły, że napływowi Europejczycy szykują się do ucieczki z regionu w razie upadku systemu sowieckiego. Podsycalo to obawy, których wyrazem była plotka, że „Uzbegy wyrzną Rosjan i Żydów”. Aleksander Wat wspominał np., że Rosjanie, Żydzi i pozostali uciekinierzy obawiali się uzbeckich przygotowań do „powstania i rozlewu krwi”. Narastający sowiecki antysemityzm z kolei zrodził koncepcję „Frontu Taszkenckiego”, czyli miejsca, gdzie Żydzi ukrywali się w czasie wojny, zamiast „służyć Ojczyźnie na froncie”¹⁹. Wspomnienia wojenne osób ewakuowanych i relacje archiwalne świadczą też o wrogości odczuwanej przez przybyszów wobec Uzbeków z powodu ich rzekomego bogactwa i zapasów żywności, którą jakoby potajemnie gromadzili, choć komunikaty partyjne wskazują, że większość Uzbeków w trudnych latach wojny pozostała tak samo głodna jak ich nieuzbecky sąsiedzi. Niechęć do środkowoazjatyckich

¹⁷ Na temat Turkmeńskiej SSR zob. A.L. Edgar, *Tribal Nation. The Making of Soviet Turkmenistan*, Princeton–Oxford 2004, s. 261–263. Na temat Uzbeckiej SRR zob. D. Northrop, *Veiled Empire. Gender and Power in Stalinist Central Asia*, Ithaca–London 2004, s. 314–343; Sh. Keller, *To Moscow, Not Mecca. The Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917–1941*, Westport 2001, s. 247–255. Na temat sytuacji i nastrojów w Taszkencie po ewakuacji zob. R. Manley, *To the Tashkent Station. Evacuation and Survival in the Soviet Union at War*, Ithaca 2009, s. 84–85.

¹⁸ P. Stronski, *op. cit.*, s. 74.

¹⁹ R. Manley, *op. cit.*, s. 229, 267–269; A. Wat, *Mój wiek. Pamiętnik mówiony*, cyt. za: P. Stronski, *op. cit.*, s. 121.

tubylców wzrosła jednak, ponieważ wielu słowiańskich mieszkańców miasta i nowych migrantów uważało, że kontrolują oni źródła żywności i wykorzystują sytuację wojenną, aby sprzedawać towary na bazarze po wysokich cenach²⁰.

Uderzająca trwałość orientalizujących stereotypów

Jednak *imaginarium* zarzutów, wyłaniające się z lektury dokumentów, nie wyrosło li tylko na podglebiu kryzysowej sytuacji wojennej, znajdujemy tam bowiem wiele motywów, tematów, toposów literackich i uprzedzeń wobec muzułmanów z Azji Centralnej, które zrodziły się jeszcze w okresie przedrewolucyjnym. Na przykład w przedrewolucyjnym Kraju Turkiestańskim brud i choroba odgrywały rolę podstawowych tropów w dyskursie kolonialnym. Czyste „europejskie” dzielnice miasta (np. w Taszkencie), przeciwstawione brudnym, niehigienicznym i gęsto zaludnionym „tubylczym” dzielnicom muzułmańskim (*mahalle*), należą do wiodących tematów narracji o „rosyjskiej misji cywilizacyjnej”, z wąskimi ulicami i mętną wodą w kanałach jako prawdopodobnie najbardziej widocznymi symbolami „zacofania” miejscowych. Tradycyjny środkowoazjatycki „brud” i „brak higieny” wśród miejscowych muzułmanów wywoływały także skojarzenia z chorobami (tzw. choroba Sartów)²¹. Z podobnym podejściem do tubylczej urbanistyki spotykamy się również w czasach porewolucyjnych. Sowieccy architekci i urzędnicy miejscy do tego stopnia negatywnie wypowiadali się o nieporządku panującym na krętych uliczkach taszkienckiej starówki, że uczynili kurz na tych ulicach i stojące wzdłuż nich jednopiętrowe domy „z błota” cechami charakterystycznymi cywilizacji miejskiej Azji Centralnej. Propaganda sowiecka przedstawiała też tradycyjne domy z zamkniętymi podwórkami jako więzienia dla kobiet. Sowieccy urzędnicy uznali również, że osiedlowe *hauzy* (zbiorniki na wodę) są wylęgarnią chorób²².

Jednocześnie środkowoazjatycka biegłość w handlu i biznesie okazała się prawdopodobnie jednym z najbardziej traumatycznych doświadczeń rosyjskiego społeczeństwa kolonialnego. Mimo całego wsparcia okazywanego przez władze kolonialne rosyjskim firmom i biznesowi lokalni muzułmańscy sklepikarze na ulicach i bazarach Taszkientu wywierali niezatarte wrażenie na wielu europejskich przybyszach i turystach. W rezultacie tej dominacji tubylców w handlu rosyjscy urzędnicy i personel wojskowy musieli polegać na miejscowej ludności w zakresie podstawowych towarów. W związku z tym rosyjska mitologia kolonialna miała tendencję do przedstawiania sukcesu biznesowego muzułmanów z Azji Centralnej za pomocą

²⁰ P. Stronski, *op. cit.*, s. 124.

²¹ J. Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923*, Bloomington 2007, s. 85–88. Przykłady „orientalizujących” narracji miejskich czasów carskich: *Iz putiowych zamietok francuzskago turista*, „Wokrug” 50 (1902), s. 787–788; *Ko dnu dwadcatipiatiletia Taszkienta, 1865–1890*, „Niwa” 25 (1890), s. 651–653.

²² P. Stronski, *op. cit.*, s. 6.

różnych antysemitycznych klisz. Miejscowa ludność osiadła, zwana Sartami, rzekomo przypominała Żydów w ich „zamiłowaniu do handlu” i „miłości do pieniędzy” z jednej strony, a „tchórzostwie, indolencji, zniewieścieniu, nieufności, lenistwie, konserwatyzmie społecznym”, któremu towarzyszył „słaby duch”, z drugiej strony²³. Z kolei nadużycia miejscowej administracji kolonialnej stały się impulsem dla wybitnego rosyjskiego pisarza i satyryka Michaiła Sałtykowa-Szczedrina do sformułowania społeczno-politycznej metafory „Jegomościów z Taszkientu” (*Gospoda tashkentcy*) jako nosicieli moralnej degradacji i najniższych ludzkich instynktów. „Kto widzi w domowym ognisku bliźniego swego nie ogrodzoną twierdzę, lecz pole do kłusowania, ten pochodzi z Taszkientu; kto widzi w fizjonomii bliźniego nie obraz Boga, lecz klepisko, które w każdej chwili można wymłócić pięściami, ten pochodzi z Taszkientu; kto bez żadnych zahamowań odpycha bliźniego jak rzecz bez duszy, kto widzi w nim tylko materiał do zaspokajania wszelkich żądz, ten pochodzi z Taszkientu”²⁴.

Równocześnie podczas katastrofalnych klęsk głodu w rejonie Wołgi w latach 1891–1892 i 1921–1922 narodził się obraz „Taszkientu, miasta chleba” (*Taszkient – gorod chlebnij*), utrwalony literacko przez Aleksandra Newierowa w opowiadaniu o tym samym tytule. W latach 1916–1917 Taszkient pełnił też funkcję „miasta chleba”, bezpiecznej przystani z obfitymi zapasami żywności, dla uchodźców wojennych, biedoty i głodujących jeńców austro-węgierskich. Napisana przez Newierowa na początku lat dwudziestych powieść o podróży młodego chłopca z dotkniętego głodem regionu Wołgi do Taszkientu w poszukiwaniu chleba została później jeszcze zaadaptowana na popularną książkę dla dzieci i przetłumaczona na język polski, jidysz i hebrajski. W efekcie Taszkient w latach 1941–1942 otoczony był magiczną aurą jako miejsce docelowe dla ewakuowanych i legendarnych zapasów żywności²⁵.

Co jednak istotne, w kluczowym okresie rosyjskiej rewolucji i wojny domowej takie postrzeganie doprowadziło do erupcji przemocy podsycanej przez teorie spiskowe. W wyniku nieudanych wiosennych zbiorów w 1917 r. sytuacja z zaopatrzeniem w żywność w Taszkientcie i regionie stała się bardzo trudna. Wśród ludności europejskiej zaczęły krążyć plotki, że miejscowi muzułmanie mają ukryte znaczne zasoby żywności. W rezultacie w lipcu 1917 r. europejskie kobiety wywołały zamieszki żywnościowe. Policja, żołnierze i męska część społeczeństwa przyłączyli się do rozruchów, atakując środkowoazjatyckich kupców i przejmując ich zapasy. Rosyjscy kolejarze i żołnierze rozpoczęli pod koniec sierpnia regularne rekwizycje wśród ludności muzułmańskiej na stacji kolejowej w Taszkientcie. Taka była geneza

²³ J. Sahadeo, *op. cit.*, s. 89–91; J. Rohoziński, *Bawelna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*, Warszawa 2014, s. 641–644. Jeśli chodzi o sam termin „Sart” w rosyjskiej nomenklaturze kolonialnej, zob. S. Abašin, *Die Sartenproblematik in der russischen Geschichtsschreibung des 19. und des ersten Viertels des 20. Jahrhunderts*, Berlin 2007.

²⁴ M. Sałtykow-Szczedrin, *Gospoda tashkentcy*, w: *idem, Sobranie sochinenij w 20-ti tomach*, t. 10, Moskow 1970, s. 27.

²⁵ R. Manley, *op. cit.*, s. 141–142; P. Stronski, *op. cit.*, s. 29.

i tło wydarzeń nazwanych później „Październikiem we wrześniu”. Kiedy zbliżało się muzułmańskie święto Qurban Bayram, tubylcy tłumnie ruszyli na bazar. Wieśniacy z okolicznych *kiszlaków* (wiosek) przybywali do miasta, aby sprzedać barany na ubój i kupić ryż, przyprawy i mąkę. Gdy wieczorem szli obławowani w stronę stacji kolejowej, by wrócić do swoich rodzinnych wiosek, żołnierze najpierw przyglądali się temu z zazdrością, po czym otoczyli tłum muzułmanów i zaczęli rekwirować żywność. Rekwizycje trwały przez następne dni. Rozpoczęło się też wyłapywanie „spekulantów”. Generał Paweł Korowiczenko, zaufany Aleksandra Kiereńskiego, wysłany przez Rząd Tymczasowy, zdołał jeszcze skutecznie stłumić ten bunt i zaprowadzić porządek. Mimo to nowa fala spontanicznych rekwizycji przetoczyła się przez Taszkient pod koniec października i trwała aż do grudnia 1917 r., a w tym czasie sfrustrowani żołnierze schwytyli i zamordowali gen. Korowiczenkę²⁶.

Podobny zestaw przesądów i wyobrażeń na temat Uzbeków odżył w latach osiemdziesiątych XX w., kiedy w ZSRR wybuchła tzw. afera bawełniana. Wywołała ona w społeczeństwie sowieckim erupcję teorii spiskowych na temat „uzbeckiego nepotyzmu” i tamtejszych „struktur mafijnych”. Znalazło to też odzwierciedlenie w licznych publikacjach książkowych, rozprawach i artykułach naukowych na temat lokalnych „klanów”, rzekomo kształtujących politykę w sowieckim i postsowieckim Uzbekistanie, żadna z nich jednak nie opierała się na źródłach archiwalnych. Nicklas Norling w swoim błyskotliwym artykule, napisanym na podstawie bogatego materiału archiwalnego z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Najnowszej i Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej oraz dokumentacji Komisji Kontroli Partyjnej, przekonująco wykazuje, że lojalność regionalna i rodzinna nie stanowiła istotnego problemu w sowieckim Uzbekistanie, potępianym przez prasę sowiecką i kremlowskich urzędników partyjnych od 1984 r., i później jako najbardziej skorumpowaną, konserwatywną i przeżartą nepotyzmem częścią ZSRR w porównaniu z innymi republikami. Warto zauważyć, że gęsto zaludniona Uzbecka SRR obejmowała 60% obszarów rolniczych Azji Centralnej i generowała 70% całkowitych zysków gospodarczych regionu. Według Komisji Kontroli Partyjnej zyski te były jednak źle wykorzystywane, ponieważ lokalne kierownictwo partyjne organizowało wystawne „bankiety” i budowało „prestżowe obiekty”, zaniedbując jednocześnie „rozwój społeczny”²⁷.

Uprowadzenia związane z tzw. aferą bawełnianą – jak trafnie wskazuje Paul Stronski – były mocno zakorzenione społecznie, także na poziomie oddolnym. W mentalności wielu lokalnych urzędników rosyjskich środkowoazjatycki bazar

²⁶ J. Sahadeo, *op. cit.*, s. 193–201. Por. A.G. Park, *Bolshevism in Turkestan, 1917–1927*, New York 1957, s. 3–58.

²⁷ N. Norling, *op. cit.*, s. 10, 17, 19, 36, 81, 99–104, 124; J. Staples, *Soviet Use of Corruption Purges as a Control Mechanism: The Uzbekistan Case*, „Past Imperfect” (1993), s. 29–48. Na temat znaczenia „afery bawełnianej” dla „antykolonialnych” resentymentów w uzbeckim społeczeństwie i elitach zob. R.M. Cucciola, *Legitimation through self-victimization: The Uzbek cotton affair and its repression narrative (1989–1991)*, „Cahiers du Monde russe” 58 (2017), no. 4, s. 639–668.

jawił się bowiem jeszcze jako „gorszy” od kapitalistycznej firmy handlującej na większą skalę czy małego sklepiku prywatnego, który sowieckie instytucje handlowe likwidowały w Rosji, a także w europejskiej części ZSRR. W prasie sowieckiej często opisywano środkowoazjatycki bazar w aurze skandalu, jako miejsce „brudne”, gdzie królowały ceny nieuregulowane i niezwykle wysokie. Sprzedawcy często jawili się jako „przestępcy” albo „przedstawiciele szarej strefy” (*tieniewiki*), którzy oszukiwali zarówno państwo, jak i swoich klientów. W Uzbeckiej SRR, gdzie większość Rosjan i Słowian mieszkała w miastach, a Uzbegy byli zazwyczaj wiejskimi rolnikami w kołchozach i sowchozach, to na bazarze, jako miejscu spotkania wszystkich, zbiegały się antagonizmy klasowe, rasowe, religijne i etniczne. Bazar nie był zły tylko dlatego, że stanowił pozostałość po kapitalistycznej przeszłości. Słowiańscy mieszkańcy – głównie inżynierowie, inteligencja i robotnicy fabryczni – byli uzależnieni od bazaru w większym stopniu niż ich muzułmańscy koledzy mający często działki przyzagrodowe (*priusadiebnyje uczastki*) i dalszą rodzinę pod miastem, która mogła pomóc w zapewnieniu żywności. Partyjni ideolodzy, lokalni urzędnicy i niektórzy mieszkańcy miasta postrzegali tradycyjne targowiska negatywnie nie tylko dlatego, że pozostawały „symbolem kapitalizmu”, ale dlatego, że były widocznym znakiem uzbeckiej supremacji w regionie, w którym miejscowi muzułmanie tradycyjnie kontrolowali dostawy żywności, co z kolei czyniło życie w socjalistycznym państwie rzekomo trudniejszym²⁸.

Norling ma z pewnością rację, gdy w podsumowaniu demaskuje jako mit silne przekonanie o nepotyzmie, korupcji i defraudowaniu zasobów republiki przez mafijne „klany” jako kluczową siłę napędową lokalnej polityki w Uzbekistanie²⁹. Nie zgadzam się jednak z jego opinią bazującą wyłącznie na materiale archiwalnym, że mit ten opiera się jedynie na „nagromadzeniu niepopartych niczym twierdzeń”. Jak wykazuje Nancy Lubin w swoim znakomitym studium napisanym na podstawie badań terenowych w sowieckiej Azji Centralnej, niechęć miejscowej ludności do pracy w przemyśle ciężkim i innych sferach „nowoczesnej” gospodarki była jednym z kluczowych czynników w procesach rozwoju społecznego Uzbeków w czasach sowieckich. Takiej nieufności do wdrażanej przez władze sowieckie „modernizacji” towarzyszyły również niska mobilność społeczna i wierność „tradycyjnym” i „szlachtetnym” – w mniemaniu miejscowych – dziedzin ludzkiej aktywności, takim jak rolnictwo czy handel bazarowy³⁰.

Prawdopodobnie właśnie w tym konserwatyzmie postaw możemy zidentyfikować jedno ze źródeł mitu podzielanego przez rosyjsko-słowiańskie kręgi władzy.

²⁸ P. Stronski, *op. cit.*, s. 51 i n.

²⁹ *Ibidem*, s. 121–122.

³⁰ N. Lubin, *Labour and Nationality in Soviet Central Asia. An Uneasy Compromise*, Princeton 1985; por. S. Akyildiz, R. Carlson, *Sovietisation in Uzbekistan 1980–1991. Success or Failure?*, „Twentieth Century Communism” (2013), no. 5, s. 156–174; M. Rywkin, *The Impact of Socio-Economic Change and Demographic Growth on National Identity and Socialization*, „Central Asian Survey” 3 (1984), no. 3, s. 79–98.

Mit ów zarówno dał o sobie znać podczas wydarzeń z 1917 r. (i wcześniej), jak i stanowił zaplecze przywoływanym oskarżeń z 1943 r. wobec uzbeckich robotników na tyłach frontu w obwodzie kirowskim. We wszystkich tych przypadkach: „Października we wrześniu”, spekulacyjnych oskarżeń podczas „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”, jak i „afery bawełnianej” lat osiemdziesiątych, Azja Centralna jako obszar, wokół którego narastały liczne teorie spiskowe, w pewnym sensie „potwierdzała” swój kulturowo-peryferyjny status w ramach Imperium Rosyjskiego i państwa sowieckiego, wzbudzając obawy o lojalność jej mieszkańców w kryzysowej sytuacji wojny.

Soviet Propaganda and Orientalising Stereotypes during the ‘Great Patriotic War’.

The Casus of the Uzbeks in the Kirov Region

Abstract

In this article, I analyse the historical context of archival documents from the second half of 1943, which reveal traces of a conspiracy theory alleging that Uzbek workers were trading their food rations. Pre-revolutionary stereotypes and conspiracy theories from the Revolution and the Civil War era heavily influenced the accusations concerning trade and speculation in food. During the early 1940s, there were increasing reports of theft and embezzlement within the trading network of food, textiles, and manufactured goods, as well as the misuse of state and kolkhoz property, coupled with instances of conspicuous consumption in the Uzbek SSR.

Interestingly, some elements of this conspiracy theory regarding the Uzbek propensity to speculate and engage in bazaar trade continued to hold validity into the early 1980s. This is evidenced by the so-called cotton affair, which sparked a wave of rumours and perceptions about Uzbek nepotism and mafia-like structures among the Soviet public. I argue that these phenomena represent traditional work preferences within the population of Central Asia. Moreover, they highlight how the region has played a role as a “provider of conspiracy theories” within the periphery of the Russian/Soviet Empire.

Советская пропаганда и ориенталистские стереотипы в годы «Великой Отечественной войны» . Казус узбеков в Кировской области

Аннотация

В своей статье я пытаюсь проанализировать исторический контекст архивных документов второй половины 1943 г., в которых можно обнаружить следы конспирологических теорий, утверждающих, что мобилизованные в тыл узбекские рабочие якобы торговали своими продовольственными пайками. Обвинения в торговле и спекуляции продовольствием в значительной степени опирались на дореволюционные стереотипы, а также на исторические обвинения времен революции и гражданской войны. Рост хищений и растрат в государственной торговой сети продовольственных,

текстильных и промышленных товаров, злоупотребления государственной и колхозной собственностью и показное потребление также фигурировали в начале 1940-х в отчетах из Узбекской ССР. Некоторые основания для функционирования стереотипов о якобы склонности узбеков к спекуляции и базарной торговле сохранили свою актуальность и в начале 1980-х, что видно на примере так называемого «хлопкового скандала», вызвавшего лавину слухов и представлений об узбекском nepoтизме и мафиозных структурах среди советской общественности. Я утверждаю, что одним из источников возникновения фантастических представлений такого рода можно скорее считать традиционные предположения в выборе профессии среди населения среднеазиатских республик, воспринимавшихся как периферия Российской империи/Советского Союза

Bibliografia

Źródła archiwalne

Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej Obwodu Kirowskiego (obecnie Centralne Archiwum Państwowe Obwodu Kirowskiego)

- f. 1209, op. 9, d. 101, l. 79–84, 107–109, Sprawka o materialno-bytowym i polityczeskom obsłużiwaniu uzbiekow i turkmenow, rabotajuszczich w priedprijatach w Kirowskoj oblasti (1943)

Opracowania

- Abashin S., *Soviet Central Asia on the Periphery*, „Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History” 16 (2015), no. 2, s. 359–374.
- Abašin S., *Die Sartenproblematik in der russischen Geschichtsschreibung des 19. und des ersten Viertels des 20. Jahrhunderts*, Berlin 2007.
- Achmadullin W.A., *Diejatielnost' organow gosudarstwiennogo upravlienija SSSR i rukowoditeliej duchownych upravlienij muzulman po sozdaniju wsiesojuznogo musulmanskogo centra*, „Włast” 8 (2015), s. 155–158.
- Akyildiz S., Carlson R., *Sovietisation in Uzbekistan 1980–1991. Success or Failure?*, „Twentieth Century Communism” (2013), no. 5, s. 156–174.
- Allworth E.A., *The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to the Present. A Cultural History*, Stanford, CA–Washington, DC 1990.
- Babadżanow B., Ołkott M.B., *SADUM*, w: *Islam na tierrotorii bywszej Rossijskoj Imperii. Enciklopediczeskij słowar'*, t. 4, Moskwa 2003, s. 69–72.
- Babażanow B., *O fetwach SADUM protiv 'nieislamskich' obycajzew*, w: *Islam na postsowiet-skom prostranstwie. Wzgliad iznutri*, wyd. A. Małaszenko, M. Brill Olcott, Moskwa 2001, s. 65–78.
- Boram Shin, *Red Army Propaganda for Uzbek Soldiers and Localised Soviet Internationalism during World War II*, „Soviet & Post-Soviet Review” 42 (2015), no. 1, s. 39–63.
- Brower D., *Kyrgyz Nomads and Russian Pioneers: Colonization and Ethnic Conflict in the Turkestan Revolt of 1916*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 44 (1996), Nr. 1, s. 41–53.
- Carmack R.J., *Kazakhstan in World War II. Mobilization and Ethnicity in the Soviet Empire*, Lawrence KS 2019.
- Caroe O., *Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism*, London–New York 1953.

- Cucciola R.M., *Legitimation through self-victimization: The Uzbek cotton affair and its repression narrative (1989–1991)*, „Cahiers du Monde russe” 58 (2017), no. 4, s. 639–668.
- Eden J., *A Soviet Jihad against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 59 (2016), s. 237–264.
- Edgar A.L., *Tribal Nation. The Making of Soviet Turkmenistan*, Princeton–Oxford 2004.
- Feferman K., *Between ‘Non-Russian Nationalities’ and Muslim Identity: Perceptions and Self-Perceptions of Soviet Central Asian Soldiers in the Red Army (1941–45)*, w: *Combatants of Muslim Origin in European Armies in the Twentieth Century. Far from Jihad*, ed. X. Bougarel, R. Branche, C. Drieu, London 2017, s. 121–136.
- Hayit B., *Turkestan im XX. Jahrhundert*, Darmstadt 1956.
- Hirsch F., *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca–London 2005.
- Iz putiewych zamietok francuzskago turista*, „Wokrug” 50 (1902), s. 787–788.
- Kamp M., *The New Woman in Uzbekistan. Islam, Modernity, and Unveiling under Communism*, Seattle–London 2006.
- Keller Sh., *Russia and Central Asia. Coexistence, Conquest, Convergence*, Toronto 2020.
- Keller Sh., *To Moscow, Not Mecca. The Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917–1941*, Westport 2001.
- Khalid A., *Making Uzbekistan. Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*, Ithaca–London 2015.
- Ko dnu dwadcatipiatiletia Taszkienta, 1865–1890*, „Niwa” 25 (1890), s. 651–653.
- Lubin N., *Labour and Nationality in Soviet Central Asia. An Uneasy Compromise*, Princeton 1985.
- Manley R., *To the Tashkent Station. Evacuation and Survival in the Soviet Union at War*, Ithaca 2009.
- Marat E., *The Military and the State in Central Asia. From Red Army to Independence*, London 2010.
- Motadel D., *Islam and Nazi Germany’s War*, Cambridge MA–London 2014.
- Muchetdinow D.W., Achmadullin W.A., Achmadullina Ž.W., *Patrioticheskiye obraszczenija rukowoditielej sowietskich musulman k jedinowiercam w gody Wielikoj Otieczestwiennoj wojny*, „Minbar. Islamic Studies” 13 (2020), no. 2, s. 308–329.
- Norling N., *Party Problems and Factionalism in Soviet Uzbekistan. Evidence from the Communist Party Archives*, Washington–Stockholm 2017.
- Northrop D., *Veiled Empire. Gender and Power in Stalinist Central Asia*, Ithaca–London 2004.
- Park A.G., *Bolshevism in Turkestan, 1917–1927*, New York 1957.
- Pierce R.A., *Russian Central Asia, 1867–1917. A Study in Colonial Rule*, Berkeley 1960.
- Rohoziński J., *Bawełna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*, Warszawa 2014.
- Rywkin M., *The Impact of Socio-Economic Change and Demographic Growth on National Identity and Socialization*, „Central Asian Survey” 3 (1984), no. 3, s. 79–98.
- Sahadeo J., *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923*, Bloomington 2007.
- Sałytkow-Szczedrin M., *Sobranie sozhinienii v 20-ti tomakh*, t. 10, Moskwa 1970.
- Staples J., *Soviet Use of Corruption Purges as a Control Mechanism: The Uzbekistan Case*, „Past Imperfect” 2 (1993), s. 29–48.
- Stronski P., *Tashkent. Forging a Soviet City, 1930–1966*, Pittsburgh 2011.
- Tasar E.M., *Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan*, „Cahiers du Monde russe” 52 (2011), no. 2–3, s. 387–404.
- Zielenski I., Warejks J., *Nacjonalno-gosudarstwiennoje razmieżewanie Sriedniej Azii*, Taszkent 1924.

Jerzy Rohoziński, dr, pracuje jako adiunkt w Ośrodku Badań nad Totalitaryzmami Instytutu Pileckiego. Specjalizuje się w historii społeczno-religijnej Rosji carskiej i ZSRR (j.rohozinski@instytutpileckiego.pl).

Jerzy Rohoziński, PhD, assistant professor at the Center for Totalitarian Studies (the Pilecki Institute). His interests focus on the social and religious history of Tsarist Russia and the USSR (j.rohozinski@instytutpileckiego.pl).